

המושבעות האקטואלית של

גבולות ארץ ישראל במקרא

עמיהוד ישראלי

לברור מושגי הגבול

לכשעצמו מהתיבה — "גב" — כמובן של הצבת — ציון או התקנת גל במקום גבוה. המשמעות הארפאית של ה"גב" קבלה אינן טרפוטציה מודרנית המוכרת לכל מי שלמד טופוגרפיה בסיסית: גב-ההר הינו חלקו הבמתי או הרמתי. אם נחזור לשורש גבל — נציין כי קיים גם שם עצם גבל (גימ"ל שוואית), המורה על איזור הררי גבוה, ואשר ניתן לו גם ייחוד גיאוגרפי. הכוונה לאותו גוש הררי משרשרת הרי אדום-שעיר, כ- כתוב: "גבל ועמון ועמלק" (תהילים פ"ג, ח), ובתרגום יונתן — טור גבלא (הר גבל). נמצא, איפוא, ששם העצם "גבל" מציין תאר מקום מסויים ומהווה גם מונח כללי להר, והוא הדין בערבית — ג'בל, ובארמית — גבלא.

לסיכום דיון קצר זה ניתן לקבוע, כי ביסוד המשמעותות התנ"כיות של מושגי הגבול והגבולה מונחים שני עקרונות: העקרון ה- פיסית-טבעי הבא לציין תיחום ברור וחד, כגון הים או הירדן, וכן עקרון הבעלות הטרי-טוריאליית המתאפיין בממד היסטורי ומשפטי. בשני העקרונות האלה גם יחד מוטעם צב-יונו הבולט והמוכר של הגבול הנשען על נתון פיסית שאין להתעלם ממנו, כגון — ההר, הים המידבר וכו'.

המושג-גבול (רבים: גבולים), הנגזר מהשורש "גבל", מופיע כבעל משמעות משולשת בתנ"כ: (א) כמובן החציצה ה- פיסית-טבעית, כגון: "אשר שמתי חול גבול לים" (ירמ' ה', כ"ב); "והירדן יגבול אותי" (יהושע י"ח, כ); או "וגבולה אל שפתה סביב" (יהושע מ"ג, י"ג); (ב) כ- מובן של שוליה-החבל או קצה הנחלה, כגון "ונשען לגבול מואב" (במדבר כ"א, ט"ו); (ג) כמובן של נחלה-לאומית, חבל-ארץ במלואו וגם אזור ספר, הדוגמאות לכך הינן כדלקמן: "כל גבול מצרים" (שמות י"ד); "גבול נחלתו" (שופ' ב', ט); וכן "ושבו בנים לגבולם" (ירמ' ל"א, י"ז). ב- מקביל למושג הגבול מופיעה גם צורת ה- נקבה של המושג — גבולה (רבים: גבורות) בשתי משמעותות שאינן נבדלות מ- קודמותיהן. ראשית, שפה, פאה, או קצה, כגון: "וכסמת גבולתו" (יש' כ"ח, כ"ב); או "גבולות ישיגו" (איוב כ"ד, ב). שנית, מרחב של חבל מקצה אחד למישנהו, בעל זהות אתנוגרפית — לאומית: "ארץ כנען לגבוליה" (במדבר ל"ד, ב); וכן "גבולות עמים" (יש' י"ג).

שני המונחים הללו — גבול וגבולה — גזורים, כאמור, מהשורש גבל, אשר נגזר

בא"י המערבית כדלקמן: הר, שפלה, חוף-הים, אשדות, ערבה, מידבר ונגב. אין צורך בפירוט נוסף, אולם ראוייה החלוקה להערות מספר. כדאי להזכיר, כי האשדות אלו הם המורדות התלולים לבקע-הירדן (הבקע ה-סורי-אפריקאי). המונח המקורי הנ"ל התייחס בראשונותו רק למורדות המזרחיים של גוש-ההר המרכזי, שכן המורדות המערביים אינם בבחינת אשדות, אלא שפלה. איבחון זה נכון גם בהווה, מתוך שהוא מטעים את התלילות הגדולה של אשדות המזרח המזר-דקרים בקווי העתק ושבר מעל הבקע הגדול. תלילות זו ורציפות של קווי העתק מעין אלה לא מצויות במורדות המערביים. כאן חל מעבר טופוגרפי מודרג למדי לעבר חבל הגבעות הנמוכות יחסית להר, ולכן מצוי המונח שפלה במקומו הנכון. הערבה צופנת בחובה קריטריון פלוריסטי ולא דוקא טופו-גרפי. לפיכך, חבל הערבה כלל, כנראה, לא רק את הידוע כיום בשם זה, אלא גם את המשכו הצפוני, למן ים המלח ועד לים כנרת. מכל מקום, הנחה זו תהיה מוצדקת מבחינת ההתייחסות לצומח. המידבר הוא דובר הרועים והבוקרים כאשר תוספת הת-חילית מ"ם לשלוש אותיות השורש מציינת את תיאור-המקום, הן בעברית והן בערבית. מכאן מסתבר, שתחולת המידבר לא הצטמ-צמה רק למדרגתו הבינונית של מה שקרוי היום מידבר יהודה, אלא כללה תחומי דובר ומירעה בשולי מואב, גלעד ובשן. הנגב מוצא מכלל תפיסת המידבר, שכן הוא מופיע בניפרד. לפיכך, צריך הנגב לחפוף את ה-מושגים התנ"כיים של "ציה" ו"שימון" ב-משמעות הגיאוגרפית הכללית שעניינה — הדרום הרחוק והבלתי-נושב. נגב הינו תואר נרדף לדרום כשם ש"הים האחרון" הינו תואר נרדף למערב. אולם השורש נגב אינו בשימוש במיקרא אלא בספרות התלמודית, והוראתו יובש ושחינות כגון: "גשבת הרוח ונתפזרו העבים וזרחה ההמה ונתנגבה ה-ארץ ומצאו מידבר מלא כמהין" (ירושלמי, תענית פ"ג, ה"ט). במובן זה של יובש וצחיחות יש להבין את הפסוק משופ' א, ט"ו: "ארץ הנגב נתתני". הנגב מופיע, איפוא, במשמעות האקלימית והגיאוגרפית-כיוונית גם יחד. המושג "דרום" או "דרומא"

התפיסה התנ"כית מזדהה, איפוא, עם ה-גישה הפיסיו-גיאוגרפית המודרנית, הרואה בגבול הציצה בין שני חבלים שונים מבחינת מרכיביהם הפיסיים, אולם בעוד שהתנ"כ שם את הדגש על הציצה לכשעצמה, הרי שה-גישה המדעית רואה בראש ובראשונה את השוני בין שני חבלים טבעיים כנתון להפ-רדה, רק בדרגת עדיפות שניה מסתייעים בחציצה פיסית, שכן הגבול הטבעי אינו בהכרח בעל צורה קווית. אדרבא, במקרים רבים הינו בבחינת רצועת-מעבר חסרת בלי-טות בנוף, שבה משתלבים יסודות פיסיים האופייניים לאותם שני חבלים טבעיים ה-שונים זמ"ז. לעומת הגבול הפיסי, בין שהוא קווי ובין שהוא רצועתי, אשר מהווה נתון קבוע ובלתי מישנתה בקנה מידה היסטורי — מופיע מיכלול הגבולות האחרים, האג-תרופו-גיאוגרפיים, שעניינם בהשתנותם ה-מתמדת.

מנקודת מבט זו לא נפקא מינה אם הם מתוארים כגבולות מדיניים, תרבותיים, ישו-ביים, אתניים וכד'.

המצב האופטימלי מושג רק כאשר מתקיים זימון של גבולות, היינו כאשר הגבול הפיסי-טבעי חופף את הגבול האנתרופו-גיאוגרפי. במלים אחרות, כאשר חלה זהות בין מרחב פעילות האדם לבין הנתונים האקולוגיים הטבעיים. יתר על כן, ניתן ללמוד מההיס-טוריה, כי בתנאי חפיפה כנ"ל מתקיים ה-גבול לאורך ימים ונמנעים סכסוכי גבול.

האבחנה החבלית-רגיונלית בתנ"כ

אופייניות לתקופת המיקרא היא ה-אבחנה בין החבלים הטבעיים של א"י המוש-תת על נתוני-תבליט אקלים וצומח. אותה אבחנה קבילה גם בהווה במונחים מודרניים. סיכומים מופיעים במקורות רבים וסטרי-אוטיפיים, שכן זירת האירועים המיקראית מעוגנת בא"י ואירועיה מושפעים ישירות ממנה.

כך, למשל, מופיעה החלוקה החבלית — המישנית של א"י בדברים א, ז; יהושע י, ז; י"א, ט"ז; וכן בשופטים א, ט. בסיכום כולל מופיעים שבעה חבלי מישנה

הקיף לא רק את הנגב אלא את כל א"י הדרומית בתפיסה התלמודית. מנקודת ראות פיסית הנגב חופף, כאמור, את המרחבים הדרומיים בתחום מישקעי האקראי בני 100 מ"מ ופחות. להערכתנו, אלו הם אותם חבלים הקרויים כיום הר הנגב-המרכזי והנגב הדרומי. כפי שניווכח להלן, נכלל הנגב הצפוני המצומצם בתחומי פחות-כנען וכן גם בתחומי ההתנהלות הר מובטחים.

בא"י המזרחית מתקיימת ג"כ האבחנה בין החבלים הטבעיים והיא מקובלת בהווה. אלא שבמרחב זה מופיעים החבלים בשמות מקריים ללא פירוט יתר. מושגים גיאוגרפיים כגון גלעד ובשן כוללים לא רק את במות-ההר אלא אף את המורדות. כיוצא מכלל זה יש לראות את צפון מערב ארץ מואב, שנתקיימה בה חלוקה מפורטת יותר: "אש-דוד הפיסגה" (דברים ג', י"ז; ד', מ"ט). מצירוף זה אנו למדים, בדיעבד, על האבחנה בין המורדות לעבר ים המלח (מורדות-תל-ים, היינו אשדות) לבין במות ההר.

הפירוט המקראי היתר בא"י המערבית ברי ומחורר, שכן בא"י המזרחית התנהלו רק שני שבטים ומחצה ותחומי-המיוזע שבה היו מצומצמים יותר בהשוואה לא"י המערבית.

התוויית הגבולות במיקרא ומשמעותה בהווה

הגבול החד-משמעי של א"י מצוי במערב, הוא "הים הגדול" (במדבר ל"ד, ו), או "הים האחרון" (דב' י"א כ"ד). המשמעות הפיסית של גבול מעין זה היתה ברורה לחלוטין — "אשר שמתו חול גבול לים" (ירמ' ה' כ"ב) ואילו התואר "הים האחרון" נבע מלשון ההנגדה של אחר לקדם, היינו מערב למזרח.

הגבול המזרחי, הפיסי והישובי, של א"י נקבע במדבר, אותה רצועת מעבר מודרגת הנתונה לתנודות אקלים ומישקעים, וכן גם לתנודות ברצף המאחו ההתישבותי. עניינו של המידבר כרצועת מעבר בלתי יציבה בין המיוזע לשימון וכמרחב המירעה — מוזכר פעמים רבות בתנ"כ, כגון: "וינהג הצאן

אחר המידבר" (שמות ג', א); "וינהגם כעדר במידבר" (תהי ע"ה, ב"ב); או "אל תיראו בהמות שדי כי דשאו גאות המידבר" (יואל ב', כ"ב).

המעבר מהמידבר המזרחי של א"י לעבר שלוחות השימון של הצ"א ערב היה מחוץ למעגל ההשפעה האפקטיבי של ממלכות הר קדם, ולכן שימש כגבול יישובי יציב. הוכחת העקיפין לכך היא מהלכה של הדרך הבינ-לאומית האורכית — "דרך המלך" (במדבר כ' י"ז), והמשכה הצפוני בגלעד ובבשן — "דרך הבשן" (במדבר כ"א ל"ג; דברים ג', א), במרכזה של א"י המזרחית, ואילו בשוליים המזרחיים ביותר של א"י המזרחית עברו דרכי המידבר האורכיות, שהקיבלו ב-מהלכן ל"דרך המלך", כגון "דרך מידבר מואב" (דברים ב', ה'), ואולי גם הנתיב שראוי לקוראו "דרך מידבר אדום". דרך הרוחב שהוליקה משולי א"י המזרחית לעבר השימון במסלולו הנוכחי של ואדי סרחאן כונתה כ"דרך השכונני באוהלים" (שופטים ה' י"א) היא נזכרה בפרשת המירדף של גדעון את המידיינים.

במצא, איפוא, שתחום השוליים של המידבר המזרחי של א"י היה יציב למדי במהלך ההיסטוריה. מהזוריות התנודות כלפי מזרח ומערב לא היתה משמעותית בקנה מידה של שטחים ויישובים. הרצף-ההתישבותי בא"י המזרחית מסתמן, כמסתבר, גם בהווה. לפנינו, אם כן, דוגמא למצב אופטימלי ב-פרשת גבולה המזרחי של א"י כאשר הגבול הפיסי חופף את הגבול האנתרופו-גיאוגרפי בפרקי זמן ממושכים וארוכים ביותר.

לעומת תיחומה הברור מכל הבחינות של א"י מפאת מזרח, הרי שגבולה הדרומי, שהוא ג"כ מידברי, מתאפיין במורכבות, במיוחד מהבחינות ההיסטוריות והישוביות. ארץ כנען, או פחות כנען, הפכה למושג מדיני כחלק מהפרובינציה המצרית, שכללה את א"י ו-דרום סוריה ולבנון של ימים. (מכתבי תל אל-עמרנה 36, 15). מנקודת ראות מצרית של המאות 14—13 לפנה"ס, נודעה השיבות מרובה לגבולותיה הצפוניים דווקא של פת-וות-כנען, שכן אלו הוו את מרחב הספר המצרי. הגבולות הדרומיים של הפחוה לא עניינו את הפרעונים המצריים, שהרי הם

סוף" (שמות י"ג, י"ח; במדבר י"ד, כ"ה; דברים א, ז). ואכן, בתקופות של חוסן מדיני ביהודה נוצר המגע הטריטוריאלי עם קצה ים סוף דרך נמל אילת (אילות, עציון-גבר), על כל המשמעויות הגיאופוליטיות והמסחריות שהיו כרוכות בכך. נמצא, אי-פוא, שגבול פחות כנען, שתחם מדרום את גלעין-הקבע של ההתנחלות, ניתן היה להתרחבה כלפי דרום בנסיבות גיאופוליטיות זמניות. ולמעשה, אין כל הבדל בין תחום הרצף ההתישבותי בעבר לבין החווה. הערכתנו זו נובעת גם מהעובדה, שגבול ההתישבות ה-רצופה של מצרים בכל הדורות ניתחם ברורה ברור וחד באגף המזרחי של הדלתה, ב"נהר-מצרים" (בראשית ט"ו, י"ח), הוא "שיתור" (דבה"א, י"ג ה), על שם הטיין-הכהה האופייני לנילוס. אותו ספר-ישובי ברור של מצרים נקבע בעיר הגבול דאו — סילה או סילוא (ת"ר) — במקורות המצריים, ששימשה מצודת-גבול על "המים-המפרידים", ותחנת מוצא לכל מסעי המל-חמה המצריים לעבר הסהר-הפורה. שרידי סילה זוהו במרחק של כ-4 ק"מ דרומית-מזרחית מקנטרה של ימינו, ומניחים, כי המצודה מוקמה על הזרוע הפלוסיונית ה-מזרחית של הנילוס.

כל המרחב שבין "תוצאות" נחל מצרים — ימה" (אל עריש) לבין "נהר מצרים" הוא "שיתור" (קנטרה) חופף כיום את מה שקרוי צפון-סיני, ובמרכזו "דרך ארץ-פלשתים" (שמות י"ג, י"ז), כחלק מהנתיב הבינלאומי והביני-יבשתי של "דרך הים" (ישעיהו ח', כ"ג). במרחב מידברי זה צצו ישובי "נאות-מידבר", ללא רצף-התישבותי, אלא בתפקי-די איבטוח הדרך והחלישה האסטרטגית עליה. המרחב של צפון-סיני שימש, איפוא, מאז ומעולם כ"גשר-יבשות", וליתר דיוק — כמקפצה האסטרטגית של שליטי מצרים ל-עבר הסהר-הפורה ואסיה. מבחינה זו לא חל כל פיהות בערכו של צפון-סיני.

רוב המלחמות שהתנהלו שם היו בבחינת מלחמות תנועה על ציר מזרח-מערב, או ההיפך. ערכו הסגולי של כלל הצ"א סיני נמצא בטל בשישים, וכל חשיבותו לא באה אלא כרצועת-מעבר רוחבית מבחינה היסטורית-אתנית, ועוד לפני כן-מבחינת הפ-

היו צמודים בלאו הכי למצרים מבחינה מדינית. אותה ארץ כנען המתואקת במיקרא בתקופת ההתנחלות היתה, למעשה, פחות כנען המצרית. מבחינתה של א"י כיחידה עצמאית, חשוב במיוחד לסקור את הגבולות הדרומיים של ארץ כנען באינטרפרטציה המיקראית. התיאורים המפורטים מופיעים במדבר ל"ד, א—י"ב; ובשינויי נוסח קלים גם ביהושע ט"ו, א—ד, וביחזקאל מ"ו, ט"ו—כ; מ"ח א, כ"ח. תחומה הדרומי של כנען יוצא "מגבול נגב מקצה ים-המלח קדמה" ומתפתל לעבר "מנגב למעלה הר-עקרים, ועבר צינה, והיו תוצאותיו מנגב לקדש ברנע ויצא חצר אדר ועבר עצמונה... ונסב הגבול מעצמון נחלתן מצרים, והיו תוצאותיו "הימה" (במדבר ל"ד, ג—ו).

בהשוואה למפת ההווה כלל גבול זה את כל רכסי הנגב הצפוניים על שני מכתשיהם, וכן את צפון עמק הערבה, מרחב בקעת צין עד לסביבות עין-קודיראית ועין אל-קודס (סביבות קדש ברנע). מכאן נמשך הגבול לאורך הילוכו התחתון של ואדי אל עריש (נחל מצרים) עד לשיפכו. כל המרחבים הללו הם חבלים "מידבריים" במובן התנכי, היינו חבלי מירעה ודובר בעונה הגשומה. יש לזכור כי הם כוללים לא רק את צפון הנגב דהיום אלא גם את קידמת סיני ו"פי-תחת רפיח". ולכן גבול זה זהה בעצם עם שולי המעבר בין המידבר לבין הישימון. הר הנגב המרכזי והדרומי היו מחוץ לארץ כנען ומחוץ לתחום התנחלות כלשהו, ולא רק ישראל, כיוון שהשתרעו מחוץ לתחומי התיישבות הקבע וישובי העראי (נאות הר-רועים). סימניו של הישימון-התנכי אינו רק בתחום האקלימי (היעדר מישקעים) והפלור-יטטי (צומח סהר-סינדי), אלא כפועל יוצא מקודמיו — גם בתחומים האנתרופו-גיאור-גרפיים (היעדר ישובים ודרכים), כנאמר "תעו במדבר בישימון דרך" (תה"ק"ז ד).

עם זאת ראוי להטעים, כי גבולותיה הדרומיים של כנען, שנקבעו במתכונת אופטימ-לית-פיסית ואנתרופו-גיאוגרפית, לא נתחמו כצו תנכי סופי. אדרבא, תמיד התקיימה מעין "אופציה-גיאוגרפית" להרחקת הגבול דרו-מה עד למפרץ אילת, תוך ניצול התוואי הטופוגרפי הנוח של הערבה, הלא "דרך ים

אונה והפלורה. מהיבט אנתרופו-גיאוגרפי ברור לחלוטין, כי מרחב זה היה ונשאר ריק כמעט לחלוטין בין שני מרחבי ההתיישבות: המרחב המצרי בדלתה מהד גיסא והמרחב הארצישראלי מאידך גיסא. באותה מידה שתחום-היישוב הגלעיני של ארץ-כנען לא חרג מעבר ל"נחל-מצרים" ולא כלל את צפון סיני, כן גם מרחב היישוב הגלעיני של ארץ-כנען לא חרג מעבר ל"נחל-מצרים" ולא כלל את צפון-סיני, כן גם מרחב היישוב הגלעיני של מצרים הצטמצם בבי-רור ובתדות באיזור הדלתה. האופציות ה-אנתרופו-גיאוגרפיות והאסטרטגיות על מרחב צפון-סיני גשארו פתוחות וניידות למלוא אורך ההיסטוריה.

יחד עם זאת חשוב להטעים, כי הגבול ה-פיסי בין א"י למצרים הינו ברור וחד-משמעי ללא עוררין, שכן הוא מפריד בין שני מרחבים טבעיים מנוגדים לחלוטין, הווה אומר בין האקולוגיה של הנילוס והדלתה לבין מרחב המידבר העובר בהדרגה לתחום-המיוזרעיים-תיכוני של א"י. גבול זה גלוי לעיין-כל באותה הציצה פיסית המתמשכת למן מפרץ-סואץ בדרום, דרך השקע הרדוד של האגמים והמלחות ועד ליס-התיכון ב-צפון. במרכז מרחב הגבול הטבעי הזה נחפרה תעלת סואץ במחצית השנייה של המאה ה-19, ובכך ניתן כביכול, תוקף אנתרופו-גיאוגרפי לגבול הפיסי. יש לזכור, כי גבול טבעי זה בין מצרים לבין א"י מכפיל את משמעותו וחורג מכל הערכה דו-חבלית, שכן יש בו משמעות גיאוגרפית בין-ייבשתית בהיפרד שבין אסיה לאפריקה.

האופציה הנדירה שניתנה לישראל על מרחב צפון-סיני מתאפיינת במשמעות כלל-עול-מית ולא רק חבלית-רגיונלית. יתר על כן, לפנינו מצב אופטימלי שבו נזדווגו גבולות פסיים עם גבולות אנתרופו-גיאוגרפיים ל-ראשונה בתולדותיו של הצ"א סיני — מגקר-דת מבט ארצישראלי.

לסיום, מספר הערות לגבי גבולה הצפוני של א"י-המקראית. אין ספק, כי אותם "בו-מותי-ארץ", הרי לבנון והרמון, הוו את מר-

מיבחר מקורות

1. האנציקלופדיה המיקראית, א', ע' 445—443.
2. האנציקלופדיה העברית, ו', ע' 31—28.
3. אהרוני — י' — א"י בתקופת המיקרא, י"ם 1962, ע' 45—16.
4. אהרוני, י. א"י, ה', תשי"ח, ע' 129 ואילך.
5. ברסלבסקי, י' — ארץ הנגב, ת"א תשי"ז, ע' 98—92.
6. בר-דרומא, ח — גבולות הנגב, "ידיעות", תמוז תרצ"ו.
7. הראל, מ. — מסעי סיני, י"ם 1968, ע' 191—222.
8. מזר, ב. — א"י, ג', תשי"ד, ע' 21 ואילך.
9. קרמון, י. — מעמדה הגיאופוליטי של אילת ותמורותיו ההיסטוריות, "מחקרים", ו', תשכ"ח, ע' 80—53.